Rijksoverheid

Kies voor de Toekomst

Kies voor de Toekomst:

Onze samenleving staat voor uitdagingen: geopolitieke spanningen, klimaatverandering, vergrijzing en tekorten op de arbeidsmarkt, het elektriciteitsnet en in de fysieke ruimte. Daardoor staat onze toekomstige kwaliteit van leven onder druk. Dit vraagt om beleid gericht op de lange termijn en heldere keuzes. Door verder te kijken dan het hier en nu, kan het volgende kabinet de basis leggen voor een sterke economie en een goede kwaliteit van leven, ook in de toekomst. Voor deze keuzes geeft de Centrale Economische Commissie drie adviezen:

Advies 1

Verschuif de aandacht van consumptie nu naar investeringen voor later

- Investeer in onderwijs, (de toepassing van) onderzoek en infrastructuur
- Gebruik publieke investeringen (in defensie) om private investeringen aan te wakkeren
- Zet in op internationale samenwerking en benut de schaal van de Europese markt

Advies 2

Gebruik economische spelregels zodat schaarse middelen en mensen de juiste plek vinden

- Zet een prijs op schadelijke uitstoot, zodat de schaarse milieuruimte goed wordt benut
- Stuur op efficiënter gebruik van de fysieke ruimte, infrastructuur en het energienet
- Zorg voor een arbeidsmarkt die werkt, zodat schaars talent optimaal wordt ingezet.

Advies 3

Stel huishoudens en bedrijven in staat om weerbaar te zijn en vertrouw op hun aanpassingsvermogen

- Stimuleer vernieuwing: richt je niet alleen op het bestaande, maar maak ook ruimte voor nieuwe bedrijven, ideeën en sectoren
- Vereenvoudig en hervorm het sociale stelsel zodat mensen meer grip hebben op veranderingen
- Houd beleid consistent op de lange termijn, zodat burgers en bedrijven zich op verandering kunnen voorbereiden

Managementsamenvatting

Hoewel de veranderingen in de wereld en maatschappelijke uitdagingen voor onzekerheid zorgen, zijn er ook volop kansen voor Nederland. Politieke keuzes kunnen Nederlandse huishoudens en bedrijven helpen die kansen te benutten. Dat vraagt om een blik vooruit: van het hier en nu naar wat nodig is voor later. In de eerste plaats betekent dit meer investeringen voor 'later' en minder uitgaven die vooral de welvaart 'nu' ten goede komen. Een tweede sleutel ligt in maatregelen om schaarse middelen zoals mensen, geld, fysieke ruimte en milieu ruimte te bewegen richting toekomstbestendige en productiviteitsverhogende activiteiten. Dat kan door het goed inrichten van de economische spelregels: zet een prijs op milieuschade, benut de energie- en weginfrastructuur efficiënter en zorg voor goed en lonend werk. Ten slotte moeten we meer vertrouwen op het aanpassingsvermogen van de economie, door in te zetten op een gezonde bedrijvendynamiek en de wendbaarheid van mensen. Want als we ruimte maken voor het nieuwe, krijgt de economie de kans zich verder te ontwikkelen. Dit vraagt om richting en keuzes. Juist daarmee kan een goede kwaliteit van leven worden veiliggesteld, ook in de toekomst.

Inleiding

Door sterker op de lange termijn te koersen, kunnen we brede welvaart in Nederland ook in de toekomst veiligstellen. Brede welvaart gaat over de kwaliteit van leven in het 'hier en nu' zoals koopkracht, goede zorg, onderwijs, huisvesting en veiligheid, maar nadrukkelijk ook over de vraag of we een goede kwaliteit van leven kunnen doorgeven aan onze kinderen. Veel bestuurlijke aandacht gaat uit naar het hier en nu, terwijl de aandacht voor structurele uitdagingen achterblijft.[1] En juist die uitdagingen bepalen onze kwaliteit van leven in de toekomst. Die balans moet beter. Als we nú gericht keuzes maken over onze schaarse hulpbronnen en de aandacht verschuiven naar investeringen voor later in plaats van consumptie in het hier en nu, kunnen we ervoor zorgen dat ons land ook de komende decennia een plek is waar een hoge kwaliteit van leven de norm is.

Economische groei is hierbij geen doel op zich, maar een middel om brede welvaart te behouden en te verbeteren. Nederlanders rekenen op een goed belegde boterham, goede zorg, onderwijs, huisvesting, veiligheid, en andere collectieve voorzieningen. Daarnaast staat onze samenleving voor grote opgaven als leveringszekerheid van onze energievoorziening, het verbeteren van de natuurkwaliteit en het tegengaan van klimaatverandering. Het is noodzakelijk om te werken aan een sterke economie om onze levensstandaard te behouden en de grote opgaven aan te pakken. Een sterke Europese Unie is hierbij essentieel: veel uitdagingen zijn grensoverschrijdend en vragen om gezamenlijke antwoorden, bijvoorbeeld op het gebied van energie, veiligheid en strategische autonomie.

Omdat onze samenleving vergrijst, hangt de welvaart van volgende generaties af van productiviteitsgroei. Op dit moment werken er al veel mensen in Nederland: de arbeidsparticipatie is 84% en behoort tot de hoogste van Europa. Veel rek zit daar dus niet meer in. Door vergrijzing zal een steeds kleiner deel van de Nederlandse bevolking aan het werk zijn, terwijl een groter deel met pensioen is.[2] Dat betekent dat we slimmer en efficiënter moeten werken om te behouden wat we hebben. Een hogere productiviteit is geen luxe, maar een noodzaak om onze welvaart en voorzieningen in de toekomst op peil te houden. De realiteit is echter dat de groei van de arbeidsproductiviteit de afgelopen jaren afvlakt.[3] Er ligt dus een opgave om onze productiviteitsgroei aan te jagen, zowel voor de private als de (semi)publieke sector.

Geopolitieke conflicten zetten onze vrede, veiligheid en toekomstige welvaart onder druk: juist nu is internationale economische samenwerking cruciaal. Nederland is een open economie, en onze welvaart is sterk afhankelijk van internationale handel.[4] Door toenemende internationale spanningen wordt de toegang tot grondstoffen, technologie en exportmarkten steeds minder vanzelfsprekend. Deze nieuwe werkelijkheid onderstreept het belang van economische veiligheid en strategische autonomie. Het blijft daarbij in het belang van Nederland én Europa om internationaal samen te blijven werken, bijvoorbeeld door handelsverdragen af te sluiten. Tegelijkertijd moeten we ook aan de slag om de economische weerbaarheid te vergroten. Dit kan door handelsstromen te spreiden, posities in strategische waardeketens op te bouwen en ons Europese concurrentievermogen en technologisch leiderschap te versterken. De EU heeft ons al veel welvaart, veiligheid en stabiliteit gebracht.[5] Die basis moeten we koesteren en versterken in een veranderende wereld.

Het Nederlandse ondernemingsklimaat heeft een goede uitgangspositie, maar staat onder druk.[6] We zijn een van de productiefste landen ter wereld, met een goed opgeleide bevolking, hoogwaardige infrastructuur, een stabiele rechtsorde en een sterke internationale verbondenheid. Toch dreigt die positie te verzwakken als er te veel focus ligt op het 'hier en nu' en te weinig op het investeren in de economie van morgen. Zo is er een aantal knelpunten die ondernemers afremmen. Denk bijvoorbeeld aan de overbelasting van het elektriciteitsnet, de tekorten aan arbeid, wisselend beleid en onvoorspelbare regelgeving. De aanbevelingen in dit advies dragen bij aan een aantrekkelijker, toekomstbestendiger ondernemingsklimaat.

Er zijn drie hoofdboodschappen aan het volgende kabinet om de problemen op de lange termijn aan te pakken. Ten eerste adviseert de CEC de formerende partijen om consumptieve overheidsuitgaven te verschuiven naar investeringen die als basis dienen voor een goed leven in Nederland in de toekomst. Ten tweede adviseert de CEC de formerende partijen om randvoorwaarden te stellen zodat schaarse hulpbronnen, zoals arbeid, ruimte en energie, terechtkomen op plekken waar ze de meeste waarde opleveren voor de samenleving. Ten derde adviseert de CEC de formerende partijen om binnen deze randvoorwaarden meer ruimte te geven aan het aanpassingsvermogen van mensen en bedrijven.

[1] IMF 2025, Kingdom of the Netherlands–The Netherlands: Staff Concluding Statement of the 2025 Article IV Mission. Link.

[2] Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2024, Gematigde Groei. Link.

[3] CBS 2025, Arbeidsproductiviteit neemt steeds minder toe in afgelopen 50 jaar. Link., CPB 2024, CPB 2025, Economisch Plan 2025. Link. PBL 2025, toekomstverkenning WLO. Link.

[4] CBS 2024, Nederland Handelsland. Link.

[5] CPB 2022, Handelsbaten van de EU en de interne markt. Link.

[6] SEO, ACBI 2024, Monitor investeringsklimaat. Link.

Advies 1

Verschuif de aandacht van consumptie nu naar **investeringen voor later**

- Investeer in onderwijs, (de toepassing van) onderzoek en infrastructuur
- Gebruik publieke investeringen (in defensie) om private investeringen aan te wakkeren
- Zet in op internationale samenwerking en benut de schaal van de Europese markt

Investeringen zijn essentieel; zij vormen de basis voor toekomstige welvaart. Met investeringen bedoelen we hier de uitgaven die we nu doen om in de toekomst economische en maatschappelijke waarde te creëren.[7] Denk bijvoorbeeld aan onderhoud en aanleg van fysieke en digitale infrastructuur, verduurzaming van de energievoorziening, maar ook verbetering van onderwijs en het ontwikkelen van nieuwe technologieën. Investeringen zorgen ervoor dat mensen en bedrijven slimmer en efficiënter kunnen werken, zich beter kunnen aanpassen en kansen kunnen benutten. Investeringen verdienen zich vaak meer dan terug en zorgen op termijn voor meer ruimte voor uitgaven, bijvoorbeeld aan bestaanszekerheid. Tegelijkertijd is er geen oneindige ruimte voor investeringen. Er zijn schaarstes aan bijvoorbeeld arbeid, overheidsmiddelen, zowel financieel als in de uitvoering en we kunnen dus niet alles tegelijk. Daarom is het nodig dat de politiek prioriteiten stelt voor de lange termijn, en van daaruit voor bepaalde investeringen kiest.

Investeringen zijn niet gratis en zullen daarom ten koste gaan van andere uitgaven in het 'nu'. De 18e Studiegroep Begrotingsruimte geeft aan dat er een budgettaire opgave is van 7 miljard euro, plus de dekking van de verhoogde defensie-uitgaven.[8] Daarom zal een grotere focus op investeringen ten koste gaan van andere uitgaven. Uitgaven die door vergrijzing sterk zullen groeien, zoals in de zorg en sociale zekerheid, beslaan een steeds groter deel van de begroting. Daarnaast hebben verschillende vorige kabinetten de afgelopen jaren vooral ingezet op welvaart hier en nu, door bijvoorbeeld lastenverlichting, omvangrijke koopkrachtpakketten en compensatie aan huishoudens en bedrijven.[9] Dit was deels begrijpelijk gegeven de verschillende crises, zoals de corona- en energiecrisis. Het is nu taak om niet in dit bestedingspatroon te blijven hangen en de focus te verleggen naar de lange termijn, door ruimte te maken voor investeringen. Dat betekent ook dat er een noodzaak is om keuzes te maken over hogere belastingen of minder uitgeven aan consumptie op de korte termijn, zoals inkomensondersteuning, sociale zekerheid en zorg.

Investeer meer in fundamentele productiviteitsgroei via goed onderwijs, onderzoek en technologische ontwikkeling. Keer op keer is aangetoond dat het onderwijs dé sleutel is om de productiviteit aan te jagen,[10] maar de onderwijsprestaties zijn kwetsbaar.[11] Het ligt daarom voor de hand om gericht meer te investeren in goed onderwijs.[12] Het verbeteren van basisvaardigheden geeft mensen meer kans op een succesvolle loopbaan. Hoe eerder daarmee wordt begonnen, hoe beter. Mensen kunnen gerichter opgeleid worden door aan te wijzen welke arbeidsmarkttekorten om extra inzet in het onderwijs vragen en door de samenwerking tussen onderwijsinstellingen en werkgevers te versterken. Ook onderzoek, (technologische) ontwikkeling en innovatie zijn belangrijke aanjagers van productiviteitsgroei. Hoewel we in Europa een goede wetenschappelijke basis hebben, lukt het nog te weinig om kennis op grote schaal naar de markt en samenleving te brengen. Op dit moment profiteren te vaak bedrijven buiten de EU van innovaties die hier zijn ontwikkeld. Daardoor verliest Europa steeds meer terrein ten opzichte van de VS en China.[13] Het is daarom zaak om meer in te zetten op valorisatie, het proces waarbij kennis uit onderzoek daadwerkelijk leidt tot economische en maatschappelijke waarde. In het Draghi-rapport[15] wordt daarnaast het belang benadrukt van meer publieke en private investeringen in R&D zodat de doelstelling van 3% wordt behaald.

De overheid kan publiek geld meer als hefboom gebruiken om privaat kapitaal te mobiliseren. Dit kan door publieke en private financiering samen te brengen binnen één investering, waarbij publieke middelen een deel van het risico afdekken of minder rendement vragen, zogenaamde *blended finance*. Dit maakt projecten aantrekkelijker voor marktpartijen en kan investeringen versnellen, bijvoorbeeld in nieuwe technologieën of duurzame infrastructuur. Door als hoofdinvesteerder op te treden kan de overheid de kosten voor andere partijen verlagen. Ook kunnen private investeerders daardoor met kleinere bedragen instappen en zo hun risico beter spreiden.

[7] Dit investeringsbegrip sluit aan op het brede welvaartsperspectief en is dus breder dan de definitie die wordt gebruikt in de Nationale Rekeningen, die investeringen definieert als bepaalde uitgaven aan vaste activa. Zie ook Link.

[8] 18e Studiegroep Begrotingsruimte (te verschijnen), De toekomst begint nu.

[9] CPB, SCP, PBL 2024, Reflectie brede welvaart: Prinsjesdag 2024. Link. CPB 2022, Analyse economische en budgettaire effecten van het coalitieakkoord. Link.

[10] Onderwijsraad 2024, Onderwijs als investering. Link.

[11] Meelissen, M. R. M., Maassen, N. A. M., Gubbels, J., van Langen, A. M. L., Valk, J., Dood, C., Derks, I., In 't Zandt, M., & Wolbers, M. 2023. Resultaten PISA-2022 in vogelvlucht. Link.

[12] Zie bijvoorbeeld CPB 2020, Kansrijk Onderwijsbeleid – update 2020. Link.

[13] Draghi 2024, The future of European competitiveness. Link.

Het is daarbij belangrijk om de schaal van de Europese markt te gebruiken. De overheid kan bijvoorbeeld een publieke investeringsinstelling slagkracht geven en risico laten nemen,[14] en nauwer samen te werken met de Europese Investeringsbank (EIB). Het samengaan van Invest-NL en Invest International is hiervoor de eerste bouwsteen.[15]

Zet de extra investeringen in defensie zo in dat de economie zoveel mogelijk meeprofiteert. De komende jaren nemen de defensiebudgetten in Europa fors toe door de nieuwe, hogere NAVO-norm. Het is belangrijk deze middelen effectief te benutten, zowel voor onze veiligheid als voor de economische groei. Door defensiematerieel gezamenlijk Europees in te kopen wordt voorkomen dat lidstaten tegen elkaar opbieden en de prijzen onnodig opdrijven. Bovendien bevordert dit de compatibiliteit tussen legers. Investeringen in de Nederlandse defensieketen dienen zo veel mogelijk aan te sluiten op de sterktes van onze economie.[16] Nederland blinkt uit op hoog-technologisch gebied, zoals sensortechnologie, quantum en intelligente systemen. Het is verstandig om, naast de noodzakelijke 'reguliere' defensie-uitgaven, ook meer te investeren in onderzoek, ontwikkeling en opschaling.[17] Investeer daarbij in technologieën die zowel een militaire als een civiele toepassing hebben. Dit kan bijdragen aan tegelijkertijd het verhogen van de productiviteit, het versterken van de (digitale) weerbaarheid én het voldoen aan de NAVO-norm. Om maximaal in te zetten op kennisspillovers, kan het hierbij nuttig zijn om ook ruimte te geven aan nieuwe, innovatieve bedrijven en lering te trekken uit succesvolle innovatieve ecosystemen.

Gerichte investeringen in weerbaarheid verminderen geopolitieke risico's. In tijden van conflict worden bepaalde activiteiten waardevoller dan normaal. Denk bijvoorbeeld aan strategische posities in mondiale handelsketens, want die geven ons onderhandelingsmacht. Het is daarom verstandig om weerbaarheid expliciet als belangrijk beleidsdoel te erkennen. Anders bestaat het risico dat we deze strategische activiteiten in vredessituaties onvoldoende opbouwen. Bij het vergroten van weerbaarheid bestaat wel een afruil: het stimuleren of beschermen van een strategische sector gaat ten koste van de groei van een andere sector. Daarom is het verstandig om te onderzoeken welke waardeketens of sectoren de meeste strategische waarde voor onze economie bevatten, waar Nederland comparatieve voordelen heeft en waar kosten van interventie relatief laag zijn. Dit geeft de overheid een handvat voor gericht beleid. Tot slot kunnen we onze weerbaarheid vergroten door de risico's van strategische afhankelijkheden te verminderen, zoals bij kritieke grondstoffen. Dit kan bijvoorbeeld door aanvoerketens en handelspartners meer te spreiden. Het is van belang om bij de inzet op weerbaarheid internationaal samen te werken en gebruik te maken van de krachten van internationale partners, zoals binnen de EU. Een sterk Europa is de belangrijkste bouwsteen van een weerbaar Nederland.

[14] IBO Bedrijfsfinanciering 2024, kies voor baten. Link.

[15] Rijksoverheid, 4 juli 2025. Kamerbrief Uitkomsten onderzoek integratie Invest-NL en Invest International. Link.

[16] Position paper TNO t.b.v. rondetafelgesprek Innovatie in de defensie-industrie d.d. 16 januari 2025. Link.

[17] Raboresearch 2025, Met een goede strategie zijn defensie-uitgaven potentieel een economische motor voor Europa. Link.

Advies 2

Gebruik economische spelregels zodat schaarse middelen en mensen de juiste plek vinden

- Zet een prijs op schadelijke uitstoot, zodat de schaarse milieuruimte goed wordt benut
- Stuur op efficiënter gebruik van de fysieke ruimte, infrastructuur en het energienet
- Zorg voor een arbeidsmarkt die werkt, zodat schaars talent optimaal wordt ingezet.

De samenstelling van de Nederlandse economie is van grote invloed op onze toekomstige welvaart. Binnen en tussen sectoren bestaan grote verschillen. Sommige bedrijven zijn productiever en innovatiever dan anderen. Daarnaast verschilt ook hoeveel gebruik zij maken van de schaarse ruimte en arbeid. Ook verschillen bedrijven in de mate waarin zij schade veroorzaken, zoals milieuvervuiling en overlast. Het is niet mogelijk om alles tegelijkertijd te doen. Een toekomstbestendige economie vraagt om zowel keuzes over waar overheidsmiddelen voor worden ingezet, als over de spelregels waar bedrijven zich aan moeten houden. Hierbij is aandacht nodig voor het beslag dat zij leggen op schaarse factoren zoals arbeidskrachten, infrastructuren en milieuruimte versus de maatschappelijke opbrengsten.

Overheidsbeleid bepaalt de spelregels van de economie en beïnvloedt zo waar schaarse middelen terechtkomen. Via belastingen, regels voor klimaat, natuur en stikstof, ruimtelijk beleid en regels op de arbeidsmarkt bepaalt de overheid de spelregels waar bedrijven zich aan moeten houden. Deze regels en voorwaarden sturen bedrijven, soms bewust, soms onbedoeld, in een bepaalde richting. Dat beïnvloedt ook welke sectoren kunnen groeien en welke niet. Binnen deze randvoorwaarden bepaalt uiteindelijk de markt welke bedrijven en sectoren zich kunnen ontwikkelen. Door duidelijke spelregels te stellen, ontstaat ruimte voor de ontwikkeling van productieve, toekomstbestendige, duurzame en sociaal verantwoordelijke economische activiteiten.[18] Dit kan efficiënt en zonder extra geld, door de beleidsmix in te richten met breed beprijzend en normerend beleid.[19] Hoewel het lastig is deze regels te bepalen, is geen beslissingen maken ook schadelijk: inefficiënte economische activiteiten blijven in stand en maatschappelijke uitdagingen worden niet aangepakt.

Zet een prijs op schadelijk uitstoot zodat de schaarse milieuruimte goed wordt benut. Gegeven de forse milieuopgaves is het van groot belang om de beperkte uitstootruimte van broeikasgassen en stikstof zo efficiënt mogelijk te gebruiken. De schade van vervuiling wordt nog veel te vaak niet weerspiegeld in de prijs van producten en diensten: niet de vervuiler, maar de maatschappij draait op voor de kosten. Het is zowel eerlijk als economisch verstandig om de uitstoot van bedrijven en huishoudens te belasten. In dat geval komt de milieuruimte beter terecht bij activiteiten met de hoogste maatschappelijke waarde. Onderzoek van PBL laat zien dat de meeste milieuschade wordt veroorzaakt door de sectoren veeteelt en wegverkeer.[20] Daarnaast blijkt dat de broeikasgasuitstoot in onder andere de landbouw, scheep- en luchtvaart nog veel te weinig in de prijs wordt meegenomen.[21] Verschillende rapporten schetsen opties om zowel klimaat- als stikstofuitstoot effectief te beprijzen.[22]

Stuur op efficiënt gebruik van de fysieke ruimte, infrastructuur en het energienet via prijsprikkels. In Nederland is de fysieke ruimte beperkt, terwijl opgaven zoals woningbouw, verbetering van de natuur en investeringen in defensie, infrastructuur en bedrijvigheid elk om meer ruimte vragen. De Nota Ruimte[23] geeft invulling aan de ruimtelijke keuzes voor Nederland. Dit is een goed begin, maar economische instrumenten kunnen efficiënt gebruik van de ruimte verder helpen. De druk op de woningmarkt laat zien dat grond nog onvoldoende wordt herbestemd om huizen te bouwen. Een planbatenheffing is een instrument om gemeenten te stimuleren grond aan te wijzen voor woningbouw. Hiermee kunnen gemeenten meeprofiteren van de waardestijging van nieuwe woningbouwgrond.[24] Een algemene grondbelasting stimuleert ook efficiënt grondgebruik van bestaande grond en verlaagt de grondprijzen.[25] Een volgend kabinet zou dit instrument nader kunnen verkennen. Daarnaast zijn ook stappen mogelijk om de schaarse infrastructuur efficiënter te benutten. Door auto's afhankelijk van verbruik te belasten (betalen naar gebruik), worden automobilisten gestimuleerd om bewuster op pad te gaan en de spits te vermijden wanneer dat kan. Dit principe geldt ook voor energie-infrastructuur. De druk op het net meer in de prijzen terug te laten komen, zorgt er én voor dat er meer ruimte vrijkomt, én dat er minder investeringen nodig zijn. Daar profiteert uiteindelijk iedereen van, doordat de kosten ook voor consumenten lager uitvallen.

[18] SG Economische Zaken 2024, Nieuwjaarsartikel: Het eeuwige tekort vraagt om keuzes. Link.

[19] WRR 2023, Goede zaken. Naar een grotere maatschappelijke bijdrage van ondernemingen. Link.

[20] PBL 2025, Actualisering Monetaire Milieuschade. Link.

[21] PBL 2024, Klimaatverandering in de prijzen in 2023. Link.

[22] Rijksoverheid 2023, Scherpe doelen, scherpe keuzes: IBO aanvullend normerend en beprijzend nationaal klimaatbeleid voor 2030 en 2050. Link. Rijksoverheid 2023, Normeren en beprijzen van stikstofemissies – sturen op stikstof. Link.

[23] Rijksoverheid 2024, Voorontwerp Nota Ruimte. Link.

[24] Centrum voor Onderzoek van de Economie van Lagere Overheden (COELO) en Erasmus Studiecentrum voor Belastingen van Lokale overheden (ESBL) 2024, Mogelijkheden voor invoering van een planbatenheffing en een grondbelasting ter bevordering van de woningbouw. Link.

[25] Allers 2019, Belasting op grond is efficiënt, rechtvaardig én uitvoerbaar. Link.

Zorg voor een arbeidsmarkt die werkt: maak werken lonender en stuur op de kwaliteit van werk. Een goed functionerende arbeidsmarkt is de motor van de economie. Wanneer de prijs van arbeid stijgt wordt het aantrekkelijker om te investeren in arbeidsbesparende en productiviteitsverhogende innovatie. Dat helpt ook om de arbeidsmarktkrapte te verminderen. De overheid kan de prijs van arbeid verhogen door het minimumloon te verhogen zonder koppeling aan uitkeringen en AOW. Om werk aantrekkelijker te maken is het van belang de inkomstenbelasting te verlagen, en de belasting te verhogen op bezit[26] (zoals de eigen woning[27]) en op consumptie (bijvoorbeeld via verhoging van de btw en accijnzen[28]).
De ongelijke behandeling van werk- en contractvormen verstoort de arbeidsmarkt. Dit vraagt om minder fiscale voordelen voor IB-zelfstandigen en directeur-grootaandeelhouders, één vennootschapsbelastingtarief en kleinere verschillen tussen vaste en flexibele contracten.[29] Tot slot dienen er keuzes te worden gemaakt over arbeidsmigranten. Dat is een diverse groep, die vaak laagbetaald en op uitzendbasis werkt, maar ook als vakmensen en kenniswerkers. Het IBO arbeidsmigratie geeft handvatten om de kwaliteit van werk te verbeteren en arbeidsmigratie beter te richten op maatschappelijke opgaven. Bijvoorbeeld betere handhaving en het aanpakken van malafide werkgevers en uitzendbureaus, het inperken van de flexibiliteit van uitzendcontracten en investeren in de scholing en huisvesting.[30] Dat maakt ruimte voor een internationale talentstrategie waarmee studenten en kenniswerkers worden aangetrokken en behouden voor belangrijke onderzoeksgebieden en sectoren.

Verbeter de randvoorwaarden in bepaalde regio's die zich nu onvoldoende economisch kunnen ontwikkelen. Schaarstes zijn ongelijk verdeeld over regio's, wat mede leidt tot verschillende uitkomsten in brede welvaart. In sommige regio's komt economische ontwikkeling niet volledig tot zijn recht, doordat essentiële randvoorwaarden ontbreken – zoals goede infrastructuur, toegankelijk onderwijs, kennisinstellingen of publiek-private samenwerking. Dat blijkt uit bijvoorbeeld een relatief hoog onbenut arbeidspotentieel.[31] Tegelijkertijd hebben regio's binnen de economische kern een tekort aan fysieke ruimte. Wat dat betreft bieden regio's daarbuiten juist kansen: zij hebben relatief meer ruimte en mogelijkheden voor verduurzaming van bedrijven.[32] Indien de overheid gericht de benodigde randvoorwaarden op orde brengt, kan dat bijdragen aan de regionale economische ontwikkeling en geeft verlichting voor krapte in de economische kernen.

Verdere economische integratie maakt de EU en daarmee Nederland sterker. Economische samenwerking binnen de EU heeft al veel opgeleverd, maar er liggen nog grote kansen.[33] Binnen de EU bestaan namelijk nog grote barrières die verdere economische ontwikkeling beperken. Het IMF schat dat tussen landen van de Europese Unie nog impliciete handelsbarrières bestaan van gemiddeld 44% op goederen, tegenover 15% tussen staten van de Verenigde Staten, en 110% op diensten.[34] Door deze barrières af te bouwen wordt Europa concurrerender én kan het beter omgaan met wereldwijde economische schokken, zoals stijgende importtarieven.[35] Harmonisatie van regels in de Europese interne markt levert grote voordelen op. Zo kunnen bedrijven profiteren van meer schaalvoordelen, minder regeldruk en verdere specialisatie en productiviteitgroei.[36] Daarnaast kunnen diepere en verder geïntegreerde kapitaalmarkten in de EU economische groei en financiële stabiliteit bevorderen.[37] Tot slot is er nog veel te winnen aan integratie van Europese energieketens, bijvoorbeeld door betere verbondenheid van elektriciteitsnetwerken.

[26] Rijksoverheid 2022, IBO Vermogensverdeling - Licht uit, spot aan: de vermogensverdeling. Link. Rijksoverheid 2020, De Nederlandse Belastingmix. Link.; Cnossen S., Jacobs, B. 2019, Ontwerp voor een beter belastingstelsel. Link.

[27] Rijksoverheid 2025, IBO huursector - Thuisgeven. Link. De Nederlandsche Bank 2021, Vier ingrediënten voor een evenwichtigere woningmarkt. Link.

[28] Rijksoverheid 2023, Kamerbrief met kabinetsreactie op de evaluatie van het verlaagde btw-tarief. Link.

[29] Rijksoverheid 2024, Belastingen in maatschappelijk perspectief: bouwstenen voor een beter belastingstelsel. Link.; Commissie Regulering van Werk 2020, In wat voor land willen wij werken? Link.

[30] Rijksoverheid 2025, IBO Arbeidsmigratie - Wat werkt voor de toekomst Te verschijnen.

[31] CBS 2022, Arbeidspotentieel van niet-werkenden. Link.

[32] Rabobank 2023, Welke regio's lopen voorop in de transitie naar een nieuwe economie? Link.

[33] Letta, E. (2024). *Much more than a market*. Link.

[34] IMF 2024, Regional Economic Outlook. Link.

[35] DNB 2024, jaarverslag: Robuust beleid in een onzekere wereld. Link.

[36] Letta, E. (2024). *Much more than a market*. Link.

[37] AFM en DNB 2024, Next steps for the European Capital Markets Union (CMU). Link.

Advies 3

Stel huishoudens en bedrijven in staat om weerbaar te zijn en vertrouw op hun aanpassingsvermogen

- Stimuleer vernieuwing: richt je niet alleen op het bestaande, maar maak ook ruimte voor nieuwe bedrijven, ideeën en sectoren
- Vereenvoudig en hervorm het sociale stelsel zodat mensen meer grip hebben op veranderingen
- Houd beleid consistent op de lange termijn, zodat burgers en bedrijven zich op verandering kunnen voorbereiden

Verandering brengt onzekerheid, maar is noodzakelijk voor een sterke economie. Veranderingen in de wereld, in technologie en in beleid zorgen vaak voor verschuivingen in de economie. Denk bijvoorbeeld aan veranderende regels rond stikstof en arbeidsmigratie. Sommige bedrijven profiteren van veranderingen, maar andere bedrijven zullen krimpen of verdwijnen, waardoor sommige mensen hun baan kunnen verliezen. Voor bedrijven werkt aanpassing anders dan voor huishoudens, want zij kunnen en moeten soms stoppen of failliet gaan als ze zich niet voldoende kunnen aanpassen. Dat is ingrijpend, maar van groot belang voor de productiviteit: we moeten noodzakelijke veranderingen niet uitstellen. Juist dynamiek, verandering en vernieuwing bieden de basis voor onze toekomstige welvaart, omdat arbeid en kapitaal vloeit naar de plekken waar ze het best tot hun recht komen. Enige compensatie kan daarbij passend zijn, maar te veel compensatie remt de vernieuwing. Stoppen met bepaalde activiteiten dient daarom een expliciet en volwaardig onderdeel te zijn van transitiebeleid.[38] Nog te vaak is er een eenzijdige focus op het stimuleren van vernieuwende initiatieven, terwijl echte vooruitgang óók vraagt om het durven loslaten van wat niet meer werkt.

Vertrouw op het aanpassingsvermogen van de mensen in de Nederlandse economie binnen de juiste randvoorwaarden. De Nederlandse economie is in de afgelopen decennia ingrijpend veranderd. Mede door technologische ontwikkeling en toenemende wereldhandel verschoof de werkgelegenheid rond de jaren '50 van landbouw en industrie naar diensten.[39] De toegenomen welvaart in Nederland is mede op dit aanpassingsvermogen gebouwd: Nederland kon zich specialiseren en veel geld verdienen in onder andere hoogtechnologische landbouw, specifieke industrieën en diensten. Verandering zorgt voor gezonde dynamiek in de economie, waardoor de 'puzzel' van waar arbeid en kapitaal het beste kunnen worden ingezet, verandert. Werknemers, ondernemers en bedrijven die puzzel het beste leggen, zolang ze daar de ruimte voor krijgen. Juist een flexibele economie helpt werknemers en ondernemers hierbij, omdat dit ervoor zorgt dat ze sneller en makkelijker een nieuwe baan kunnen vinden of een nieuw bedrijf kunnen starten.

Een betrouwbare en efficiënte overheid is een randvoorwaarde voor een weerbare samenleving. Beleid kan alleen slagen als mensen erop kunnen vertrouwen dat de overheid rechtvaardig en snel handelt en helder communiceert. Daarom is het belangrijk om regels en beleid sterk te vereenvoudigen. Denk aan snellere vergunningverlening, een eenvoudiger sociaal zekerheidsstelsel en duidelijkere regels voor ondernemers. Vereenvoudiging helpt niet alleen burgers en bedrijven, maar ook de productiviteit van uitvoeringsorganisaties die met die regels aan de slag moeten.[40] Tot slot kan vereenvoudiging er aan bijdragen dat er minder mensen nodig zijn bij de overheid, die elders kunnen werken waar ze hard nodig zijn.

Een eenvoudiger en meer voorspelbaar sociaal en fiscaal stelsel geeft mensen grip op veranderingen.[41] De sociale zekerheid in Nederland biedt een goede basis, maar sluit nog te weinig aan bij wat mensen nodig hebben om zich aan te passen. Maak werk van aanbevelingen om belastingen, toeslagen en de sociale zekerheid te hervormen, gericht op eenvoud en voorspelbaarheid.[42] Dit vraagt om minder sturing op microniveau en meer focus op heldere kaders en grote lijnen. Met een stevigere basis zijn minder aanvullingen nodig, zoals toeslagen.[43] Verder helpt het als de overheid obstakels voor vereenvoudiging en hervorming loslaat, denk aan bestaande belangen die het afschaffen van negatief geëvalueerde fiscale regelingen in de weg staan.[44] Het betekent ook minder bijsturen op kleine inkomensverschillen achter de komma of op jaarlijkse koopkrachtplaatjes.

Zet als overheid sterk in op de weerbaarheid van burgers, door te investeren in betere ondersteuning bij de overgang van werk naar werk en leven lang ontwikkelen. Dit vraagt om een stelsel dat niet alleen beschermt, maar ook helpt bij de beweging naar toekomstbestendige economische activiteiten. Dat vraagt om ondersteuning van werk-naar-werk met loopbaanadvies en begeleiding. Bovendien is het cruciaal dat alle werkenden laagdrempelig en op eigen initiatief kunnen investeren in hun eigen ontwikkeling, alleen of samen met hun werkgever.

[38] NSOB 2021, Omgaan met verlies in transities. Link.

[39] CPB 2023, De Nederlandse economie in historisch perspectief. Link.

[40] Staat van de Uitvoering 2024, Doorbreek de status quo. Link.

[41] WRR 2023, Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle. Link.

[42] Ministerie van Financiën 2024, Belastingen in maatschappelijk perspectief: bouwstenen voor een beter en eenvoudiger belastingstelsel. Link.

[43] Commissie sociaal minimum 2023, Een zeker bestaan. Link.

[44] Rijksoverheid 2025, Ambtelijk rapport Kansen voor lagere tarieven en beter beleid – Aanpak fiscale regelingen voor een eenvoudiger en beter belastingstelsel. Link.

Publiek-privaat bekostigde leerrekeningen die direct toegankelijk zijn voor werkenden kunnen hier een belangrijke rol in spelen.[45] Zo wordt het makkelijker voor mensen om zelf invloed te hebben op hun ontwikkeling en grip te krijgen op verandering. Ook is het belangrijk om de mogelijkheden voor het combineren van werk, opleiding en zorg te verbeteren, bijvoorbeeld via flexibelere verlofregelingen.

Huishoudens en bedrijven hebben duidelijke langetermijn-doelen en stabiel beleid nodig om zich te kunnen aanpassen: onzekerheid leidt tot economische schade.[46] Onvoorspelbaar beleid belemmert investeringen of stuurt ze zelfs in de verkeerde richting, doordat het bedrijven onzeker maakt over welke technologieën of aanpassingen op lange termijn daadwerkelijk effectief en gewenst zijn. Huishoudens en bedrijven zijn geholpen met een duidelijke stip op de horizon vanuit de overheid, zoals het Europese doel van klimaatneutraliteit in 2050.[47] Hierdoor krijgen bedrijven met weinig toekomstperspectief duidelijkheid en kunnen eerder en gerichter keuzes maken, zoals omschakelen of ophouden, waardoor er meer ruimte ontstaat voor hoogproductieve en innoverende bedrijven. Zo kan Nederland blijven vertrouwen op een economie die ons een goede kwaliteit van leven biedt.

[45] Europese Raad 2022, Aanbeveling van de Raad inzake individuele leerrekeningen. Link.

[46] DNB 2025, Uncertainty and Climate Policy in the Netherlands. Link.

[47] Bolhuis 2023, Beleidseconomen moeten weten wat transitiefalen is. Link.

Bijlage 1 - Literatuur

18e Studiegroep Begrotingsruimte (2025). De toekomst begint nu.
AFM & DNB. (2024). *Next steps for the European Capital Markets Union (CMU)*. Link.
Allers, M. (2019). *Belasting op grond is efficiënt, rechtvaardig én uitvoerbaar*. Link.
Bolhuis, M. (2023). *Beleidseconomen moeten weten wat transitiefalen is*. Link.
CBS. (2024). *Nederland Handelsland*. Link.
CBS. (2025). *Arbeidsproductiviteit neemt steeds minder toe in afgelopen 50 jaar*. Link.
Cnossen, S., & Jacobs, B. (2019). *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*. Link.
COELO en ESBL. (2024). *Mogelijkheden voor invoering van een planbatenheffing en een grondbelasting ter bevordering van de woningbouw*. Link.
CPB. (2022). *Analyse economische en budgettaire effecten van het coalitieakkoord*. Link.
CPB. (2022). *Handelsbaten van de EU en de interne markt*. Link.
CPB. (2023). *De Nederlandse economie in historisch perspectief*. Link.
CPB. (2024). *Centraal Economisch Plan 2025*. Link.
CPB, SCP, & PBL. (2024). *Reflectie brede welvaart: Prinsjesdag 2024*. Link.
Commissie Sociaal Minimum. (2023). *Een zeker bestaan*. Link.
DNB. (2024). *Jaarverslag: Robuust beleid in een onzekere wereld*. Link.
DNB. (2025). *Uncertainty and Climate Policy in the Netherlands*. Link.
De Nederlandsche Bank. (2021). *Vier ingrediënten voor een evenwichtigere woningmarkt*. Link.
Draghi, M. (2024). *The Future of European Competitiveness*. Link.
Europese Raad. (2022). *Aanbeveling van de Raad inzake individuele leerrekeningen*. Link.
IMF. (2025). *Kingdom of the Netherlands–The Netherlands: Staff Concluding Statement of the 2025 Article IV Mission*. Link.
Letta, E. (2024). *Much more than a market*. Link.
Meelissen, M. R. M., Maassen, N. A. M., Gubbels, J., van Langen, A. M. L., Valk, J., Dood, C., Derks, I., In 't Zandt, M., & Wolbers, M. (2023). *Resultaten PISA-2022 in vogelvlucht*. Link.
Ministerie van Financiën. (2024). *Belastingen in maatschappelijk perspectief: bouwstenen voor een beter en eenvoudiger belastingstelsel*. Link.
NSOB. (2021). *Omgaan met verlies in transities*. Link.
Onderwijsraad. (2024). *Onderwijs als investering*. Link.
PBL. (2024). *Klimaatverandering in de prijzen in 2023*. Link.
PBL. (2025). *Actualisering Monetaire Milieuschade*. Link.
PBL. (2025). *Toekomstverkenning WLO. Link.*
Rabobank. (2023). *Welke regio's lopen voorop in de transitie naar een nieuwe economie?* Link.
Rijksoverheid. (2020). *De Nederlandse Belastingmix*. Link.
Rijksoverheid. (2022). *IBO Vermogensverdeling - Licht uit, spot aan: de vermogensverdeling*. Link.
Rijksoverheid. (2022). *Waar voor ons geld – IBO Publieke investeringen in een politiek-bestuurlijke context*. Link.
Rijksoverheid. (2023). *Kamerbrief met kabinetsreactie op de evaluatie van het verlaagde btw-tarief*. Link.
Rijksoverheid. (2023). *Normeren en beprijzen van stikstofemissies – sturen op stikstof*. Link.
Rijksoverheid. (2023). *Scherpe keuzes: IBO aanvullend normerend en beprijzend nationaal klimaatbeleid voor 2030 en 2050*. Link.
Rijksoverheid. (2024). *Belastingen in maatschappelijk perspectief: bouwstenen voor een beter belastingstelsel*. Link.
Rijksoverheid. (2024). *Kies voor baten – IBO bedrijfsfinanciering*. Link.
Rijksoverheid. (2025). *Ambtelijk rapport Kansen voor lagere tarieven en beter beleid – Aanpak fiscale regelingen voor een eenvoudiger en beter belastingstelsel*. Link.
Rijksoverheid. (2025). *Wat werkt voor de toekomst - IBO arbeidsmigratie.*
SG Economische Zaken. (2024). *Nieuwjaarsartikel: Het eeuwige tekort vraagt om keuzes*. Link.
Staat van de Uitvoering 2024. *Doorbreek de status quo*. Link.
Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen. (2024). *Gematigde Groei*. Link.
TNO. (2025). *Position paper t.b.v. rondetafelgesprek Innovatie in de defensie-industrie d.d. 16 januari 2025*. Link.
WRR. (2023). *Goede zaken. Naar een grotere maatschappelijke bijdrage van ondernemingen*. Link.
WRR. (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Link.

Bijlage 2 – Samenstelling van de Centrale Economische Commissie

PERSOON	FUNCTIE
Voorzitter Sandor Gaastra	Secretaris-Generaal, ministerie van Economische Zaken
Leden Bas van den Dungen	Secretaris-Generaal, ministerie van Financiën
Anita van den Ende	Secretaris-Generaal, ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport
Gert-Jan Buitendijk	Secretaris-Generaal, ministerie van Algemene Zaken
Marieke van Wallenburg	Secretaris-Generaal, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Loes Mulder	Secretaris-Generaal, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Vincent Roozen	Secretaris-Generaal, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Chris Kuijpers	Secretaris-Generaal, ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
Jan Hendrik Dronkers	Secretaris-Generaal, Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Olaf Sleijpen	President, De Nederlandsche Bank
Pieter Hasekamp	Directeur, Centraal Planbureau
Marko Hekkert	Directeur, Planbureau van de Leefomgeving
Karen van Oudenhoven	Directeur, Sociaal Cultureel Planbureau
Stephanie Holle	Directeur Algemene Economische Politiek, ministerie van Economische Zaken
Gijs van der Vlugt	Directeur Algemene Financiële en Economische Politiek, ministerie van Financiën
Elise Splint	Directeur Arbeidsmarkt en Sociaal-Economische Aangelegenheden, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Secretariaat Camiel Schuijren	Directie Algemene Economische Politiek, ministerie van Economische Zaken
Kee-chan Chang	Directie Algemene Economische Politiek, ministerie van Economische Zaken
Sjors van Wickeren	Directie Algemene Financiële en Economische Politiek, ministerie van Financiën
Jesse Kremer	Directie Arbeidsmarkt en Sociaal-Economische Aangelegenheden, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Juli 2025